

שמואל אחיטוב

על גבולות ותחומים במחשבת המקרא

במחקר הגאוגרפי-היסטורי של המקרא, שהוא מחקר אֶמפירי המנסה לקבוע את המפה היישובית והמדינית של הארץ לפי התעודות שבמקרא ובמקורות חיצוניים ולפי הממצא הארכאולוגי. תמיד הוא שואל איזו תקופה ואיזה מצב יישובי או מדיני נתון משקפים הכתובים המתארים גבולות. המחברת מוסיפה לדיון הגאוגרפי-היסטורי את הממד הספרותי והאידיאולוגי, וזה חידושה העיקרי, כפי שעולה מכותרת המשנה של ספרה.

חידוש אחר הוא הזדקקות לתורת הגבולות המודרנית, שעד כה טרם נזקקו לה בחקר המקרא. תורה זו עוזרת למחברת בכירור השאלה אם אכן היו בעולם העתיק גבולות במובן שאנו מבינים את המושג היום, וכיצד קבעו גבולות. תורת הגבולות המודרנית תורמת להבחנה בין גבול לִסְפֵר (frontier). המושג העברי גבול הוא דר־משמעי, וכמוהו הביטוי הבתר־מקראי תחום. גבול הוא גם קו גבול וגם השטח המוגבל על ידי קווי גבול. בדרך כלל ניתן לקבוע את המשמעות לפי ההקשר, אבל לא תמיד כך. בסיפור החזרת הארון מפלשת נאמר: 'וסרני פלשתים הלכים אחריהם עד גבול בית שמש' (שמואל א ו, יב) – האם הכוונה לקו הגבול של בית-שמש או לשטחה של בית-שמש? בתיאור מפורט של גבול, היינו ציון נקודות שקו גבול נמתח ביניהן, התיחום ברור למדי, אם כי כמעט אי אפשר לדייק בתיאור גבול באופן מילולי או במפה; רק כשקובעים סימנים בשטח עצמו אפשר לדייק, ולעתים הדיוק חשוב ביותר, כידוע למי שחי כאן ועכשיו. לעומת זאת כאשר קובעים

נילי ואזנה. כל גבולות אֶרֶץ: גבולות הארץ המובטחת במחשבת המקרא על רקע המזרח הקדום (ספריית האנציקלופדיה המקראית, כב), ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ח. כ+370 עמ'

בספרה של נילי ואזנה שלושה חלקים: 'גבולות ותפיסת הגבול במקרא ובמזרח הקדום'; 'הארץ המובטחת'; 'הגשמת ההבטחה'. ואלה נחלקים לעשרה פרקים: 'בין גבול לִסְפֵר' (עמ' 11-56), 'ביטויי מריזמוס מרחבי' (עמ' 57-79), 'הארץ המובטחת לאבות' (עמ' 85-93), 'הבטחת שלטון עולמי' (עמ' 95-122), 'ארץ כנען לגבולותיה' (עמ' 123-158), 'הארץ האידאלית בחזון יחזקאל' (עמ' 159-174), 'היקף הארץ בסיכומי "ספר ההורשה"' (עמ' 177-197), 'ארץ הנשאר' (עמ' 199-229), "'ספר הנחלות": ארץ נחלות השבטים' (עמ' 231-265) ו'היקף הארץ בהיסטוריוגרפיה המקראית' (עמ' 267-284). ועליהם נוספו סיכום (עמ' 285-291), ביבליוגרפיה (עמ' 293-332) ומפתחות (עמ' 333-370).

ספר חדש צריך שיהיה בו חידוש, ובמיוחד ספר ביכורים. והמחברת חידשה בספרה חידוש גדול

המאה השלוש-עשרה לפסה"נ יש סימון מדויק של גבולות בין יחידות מדיניות בתחומה, עדות להכרה במעמד העצמאי של השכנים שמעבר לגבול. כך גם תיאור הגבול הדרומי של 'ארץ כנען לגבולתיה' (במדבר לד, ג-ד), תיאור הגבול הדרומי של נחלת יהודה (יהושע טו, ב-ג) ותיאורי הגבולות המדויקים של נחלות ראובן (שם יג, ט-יא) וגד (שם, כד-כה) עשויים להעיד על הכרה הישראלית בקיומם של עמי אדום, מואב ועמון ובייסור לכבוש את ארצותיהם.

האידאולוגיה המצרית והאשורית הייתה שונה, היא הייתה חד-מרכזית. פרעה תחתימס הראשון הציב מצבה בנהרן, בארץ הנהר (פרת). וכמוהו עשה נכרו תחתימס השלישי, שהציב מצבות שם ובקצה גבולו הדרומי, בנוביה. כך ציין את שלטונו מקצה הארץ ועד קצה, ככתוב באסטלת גבל פּרפּל: 'גבולו הדרומי הוא קרנות הארץ, עד "הדרומיים" של הארץ הזאת. גבולו הצפוני – ביצות אסיה, עד עמודי השמים'.¹ בכך מימש המלך את האידאולוגיה הפרעונית, להרחיב את גבולות (135) מצרים עד בלי די.

גם מלכי מסופוטמיה התיימרו לשלטון עולמי. סרגון הגדול מאכד, יחדנלם מלך מארי, שמש-אדד הראשון ושלמנאסר השלישי מלכי אשור הציבו מצבות בהר הלכנון ולחוף הים התיכון. מלכי אשור בתקופה האשורית החדשה תגלת-פלסר השלישי וסרגון השני הציבו מצבות בנחל מצרים, הקצה הדרומי שאליו הרחיבו את גבול האימפריה קודם לכיבוש מצרים.

הצבת מצבות היא פן אחד של האידאולוגיה החד-מרכזית האימפריאלית. פן אחר שלה מצוי בכתובים. מלכי מצרים טענו בכתובותיהם לשלטון מקצה העולם ועד קצהו, ומלכי אשור מנו

תל בית-שמש
וסביבתו, תצלום
מראשית המאה
העשרים

שהגבול הוא שטח (מדבר, הר), מדובר בגבול גמיש מבחינת המציאות בשטח ומבחינה מדינית. אם לשליטים באזור אין בו עניין כלכלי או אחר, הרי אין חשיבות לשליטה ולבעלות בשטח, ולכן די בתיאור כללי ורופף לציון הספר. רק בתקופה המודרנית התפתחה התפיסה הלאומנית של קדושת האדמה שאין לוותר ולו על גרגיר ממנה. נוסף על הצד המעשי שבשימוש בציוני גבולות מדויקים לעומת ציונים רופפים, כלומר בשימוש בגבול או בספר, המחברת מוצאת בכך גם משמעות אידאולוגית. היא מבחינה בין תיאורי גבולות המבוססים על תפיסה רב-מרכזית לכאלה המבוססים על תפיסה חד-מרכזית. תיאורי גבולות מדויקים משקפים הכרה בשכנים שמעבר לגבול ובמעמד העצמאי, כפי שעולה מחוזה השלום שבין חתשלי השלישי מלך חת לפרעה רעמסס השני, שנחתם בשנת 1258 לפסה"נ, או מהתיאורים המפורטים של הגבולות בין ערי המדינה השומריות אמה ולגש, שסומנו באבני גבול ובתעלות וגם תועדו בכתב בתקופה בת 150 שנה (2350-2500 לפסה"נ בקירוב). בתעודות מממלכת החתים מן

W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie* (Urk. IV), 1 XVII, Berlin 1955, p. 1230, lines 17-18

הארץ הזאת') באה נוסחת המריזמוס ('ההר ואת כל הנגב') ולאחריה גיבוב נתונים הממלא את המרחב שבין הקצוות. שיטה זו משותפת למקרא ולמקורות חוץ-מקראיים, והיא נמצאת בכתובות של אשורנצרפל השני (883-859 לפסה"נ) ובנו שלמנאסר השלישי (858-824 לפסה"נ).

האופי הספרותי של המריזמוס מערער את הניסיונות למצוא רקע היסטורי ממשי לתיאורי גבולותיה הנרחבים של הארץ המובטחת. אין כאן תיאור של גבולות מדיניים ראליים אלא גבולות אידאולוגיים.

אני נוטה למעט בחיפוש השפעות ממצרים במקרא. לדעתי עולם המחשבה המצרי היה זר ומוזר למדי לאדם הישראלי. אבל בכל זאת נרמה לי שאפשר לשקול את האפשרות שבתיאור הגבול הצפוני של הארץ המובטחת יש הד לתפיסה האימפריאלית המצרית שראתה את 'הנהר ההפוך', הוא נהר פרת, הזורם מצפון לדרום בניגוד לנילוס, הזורם מדרום צפונה, כקצה העולם. איני סבור שהיה מגע ישיר בין התפיסה המצרית לישראלית. נראה לי שהדפוס עבר ממצרים לישראל במיצוע כנעני. אני מקבל את הצעת בנימין מזר שתיאור הגבול הצפוני של ארץ כנען במקרא לך משקף את גבולה הצפוני של פחוות כנען של מצרים בתקופה הרעמססית.⁵ גם כאן לפנינו גבול שאין לו אחיזה במציאות ההיסטורית של ישראל, אלא של ארץ כנען. הוא נתקבע בתאוריה הישראלית עד כדי כך שגם יחזקאל, שתיאר ארץ-ישראל דמונית מנותקת מכל מציאות אפשרית (יחזקאל מז, יג-כ), השתמש בגבולות החיצוניים של ארץ כנען,

את כיבושיהם מים עד ים, מהר להר ומנהר להר. כמוהם עשו מלכים קטנים מהם, למשל אֶזְתָּוּךְ מֶלֶךְ דְּנַגְיָם שבקיליקיה טען כי הרחיב את ארצו 'ממוצא שמש ועד מבואו'.² ולהבדיל נאמר על ה': 'ממזרח שמש עד מבואו מהלל שם ה' (תהלים קיג, ג).

המחברת מצביעה בהקשר זה על השימוש הרב במריזמוס בתיאורי גבולות בפרט ובלשון בכלל. המריזמוס חשוב בלשונו כבלשון המקרא: 'מזכר עד נקבה' (במדבר ה, ג), 'מטוב ועד רע' (בראשית לא, כד), כלומר הכול; ובתיאורים גאוגרפיים – לא רק 'מדן ועד באר שבע' (שמואל א ג, כ ועוד) שבמקרא, אלא גם 'ממורדות הלכנון עד ים המלח' (נתן אלתרמן, 'שיר בוקר') ו'ממטולה עד הנגב מן הים עד המדבר' (זרובכל גלעד, 'שיר הפלמ"ח')³ ועוד. המריזמוס משמש הרבה בתיאורי גבולות וארצות, בייחוד בתעודות ששלטת בהן התפיסה החד-מרכזית, שאינה צריכה לתיאור של גבולות מדויקים עם השכנים, ושדי לה לציין את הקצוות. הדבר בולט בתיאורי הארץ המובטחת: 'מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת' (בראשית טו, יח) ובצירוף 'מדן ועד באר שבע', שאינם ממש קצוות אלא מריזמוס מרחבי.

לשימוש במריזמוס יש להוסיף את הגיבוב של פרטים גאוגרפיים הממלאים את המרחב שבין הקצוות; למשל: 'ויקח יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושפלתה. מן ההר החלק העלה שעיר ועד בעל גד בבקעת הלכנון תחת הר חרמון' (יהושע יא, טז-יז)⁴ – לאחר ההכללה ('כל

(נדפס לראשונה: עלון הפלמ"ח, 5 [אב-אלול תש"ב]).

4 ראו גם: דברים ד, מז-מט.
5 ב' מזר, 'לבוא חמת וגבולה הצפוני של ארץ כנען', הנ"ל, ערים וגלילות בארץ-ישראל: מחקרים טופוגראפיים-היסטוריים, ירושלים תשל"ו, עמ' 167-181, בייחוד עמ' 170 (נדפס לראשונה: ידיעות, יב [תש"ז], עמ' 91-102).

H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962-1964, pp. 5, 36, no. 26A, I, 3-4

3 'שיר בוקר' ראו: נ' אלתרמן, פזמונים ושירי-זמר ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 302; 'שיר הפלמ"ח' ראו: ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, א, תל-אביב תשס"ז, עמ' יא

יותר שהושפע מהתעמולה האשורית, שהכתובות האשוריות היו חלק ממנה.

מתי נוצרו גבולות הארץ המובטחת, והארץ הנשארת (יהושע יג, ב), שהם גבולות אידאליים ואינם תלויים במסמכים ארכיוניים מקוריים? המחברת מדגישה כי "הארץ הנשארת" – "ארץ מובטחת" (עמ' 222). תיאורה של הארץ הנשארת בא לפני 'ספר הנחלות' (לא היה ספר מגובש בשם זה), אחרי שהכתובים כבר סיכמו את כל כיבושי יהושע ומנו את מלכי כנען שהיכה (יהושע יב). בספר יהושע יש מתח בין התיאורים של כיבוש מלא של הארץ לבין ההכרה במציאות של כיבוש חלקי. המחברת עומדת על הפער שבין התיאור המשנה-תורתי של כיבוש שלם למציאות ההיסטורית של ארץ נשארת, שמעולם לא נכבשה בידי בני ישראל, ובקושי שבקביעת זמנה של התעודה המדברת בארץ הנשארת (יהושע יג, א-1). לדבריה התעודה נוצרה בתקופת שיבת ציון, וסימנך – החידוש 'האידאולוגי והטרמינולוגי: "הארץ הנשארת"' (עמ' 229), שבא לו למחבר בהשראת השימוש המרובה בשורש שא"ר בספרות של ימי שיבת ציון. אבל נדמה לי שטענה קודמת שלה אינה מתיישבת עם סיכום זה. בתיאור העלאת הארון בימי דוד בספר דברי הימים נאמר: 'זיקהל דויד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת' (דברי-הימים א יג, ה), והמחברת מסיקה מכך שלהשקפת בעל דברי הימים 'ההבטחה להוריש את הארץ הנשארת התגשמה בימי דוד' (עמ' 222). אם ההבטחה התגשמה כבר בימי דוד אין לכאורה מקום לטעון, ש'הרי אם ההבטחה הוגשמה באופן חלקי בלבד, "תאריך התפוגה" שלה עדיין לא הגיע, ולכן ניתן לצפות לקיומה בעתיד' (עמ' 225), כלומר תקווה לגדולה גרנדיוזית לעם מועט בארץ קטנה. אבל אולי אנו דורשים מהמחברים של ספרי המקרא עקביות שאין לדרוש מהם, ומותר שתהיינה

תוך שינויים במינוח בתיאור הגבול הצפוני (שם, טו-יח), שינויים שנבעו מהתאמת הדברים לימיו. החיפוש אחר הרקע הראלי להיווצרותו של תיאור גבול מסורתי, אידאי, כלומר גבול שאינו בהכרח היסטורי, אינו סותר את שיטתה של המחברת. יש שגם היא עצמה מחפשת את ה'מושב בחיים' של היווצרות ציוני גבול כאלה. כך למשל היא מראה שהגבול הדרומי המסורתי של ארץ-ישראל נחל מצרים, שהוא מעין גבול טבעי בין ארץ-ישראל למדבר סיני, אינו גבול של ממש מבחינה יישובית. התיאור של נחל מצרים כציון גבול תלוי במצב היסטורי נתון. תגלת-פלאסר השלישי וסרגון השני הזכירו את נחל מצרים כנקודת הקצה של כיבושיהם בפלשת והציבו במקום מצבות. אסרחדון כבר הגיע למצרים ולא ציין את נחל מצרים כקצה מלכותו. מכאן מסיקה המחברת שיש לקבוע את היווצרות דגם הגבול בנחל מצרים לא לפני מסעו של תגלת-פלאסר השלישי לפלשת בשנת 734 לפסה"נ ולא אחרי כיבוש מצרים בימי אסרחדון. נדיר שאפשר למצוא תאריך מדויק כל כך להיווצרותו של דגם.

להכרעה זו יש השלכות על קביעת זמנם של טקסטים מקראיים. תיאור קצה הגבול הדרומי של נחלת יהודה: 'ועבר עצמונה ויצא נחל מצרים' (יהושע טו, ד), מבוסס על דגם, ואינו תיאור גבול ממשי דווקא. כך גם בתיאור הגבול הדרומי של ארץ-ישראל: 'ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים' (במדבר לד, ה), הוזה לגבול נחלת יהודה. והוא הדין לתיאור הקצה הדרומי של פלשת, שהכתוב – לדעתי מעשה ידי עורך מאוחר מן הטקסט המקורי, המבוסס על תעודה אותנטית – כלל אותה בנחלת יהודה: 'עזה בנותיה וחצריה עד נחל מצרים והים הגדול וגבול' (יהושע טו, מז). כל המקורות שציינו את נחל מצרים כגבול הדרומי תלויים בדגם שהושפע מגבול ההתפשטות האשורית. הנכון לומר שהושפע מכתובות מלכי אשור? נראה לי

יש כאן הפרדה בין הבעלות על מקור המים, עין תפוח, לבין הבעלות על העיר תפוח ושרותיה: העיר לבני מנשה, והמעייץ – לבני אפרים. והרי זו מקבילה של ממש לתיאור החתי של גבול ממלכת תרחנתשה: 'הכולען של העיר ארמתה הוא גבולו, אבל העיר ארמתה שייכת לארץ פתשה' (עמ' 258, 261). מאלפת הטבלה המשווה בין נחלת חצי המנשה בארץ-ישראל לתיאור הגבול בחוזה של אֶלְמֶתֶשֶׁב וּבְלוֹחַ הַבְּרוֹנָה (שם).

המחברת משכיילה להראות כי 'הנטייה הרווחת בקרב החוקרים המשתייכים לגישה הגיאוגרפית-היסטורית הייתה לראות בכתובים השונים שעניינם היקף הארץ בספר יהושע (ואף בשופטים א-ג) כתובים משלימים המשקפים תפיסה אחידה, ולפיכך ניסו להשלים פערים בטקסט אחד מתוך משנהו ולפרש אותם באופן הרמוניסטי. גישה זו מטשטשת את ייחודו של כל כתוב, את מגמתו ואת תפיסת עולמו' (עמ' 287).

ואין כאן כי אם כמה דוגמאות לעושר שניתן למצוא בספרה של נילי ואזנה. איני משוכנע שאני מקבל את כל הקביעות שבספר. כך למשל אני מוצא קרבה רבה בין תיאור שלבי הכיבוש בספר הנחלות לסיכום הכיבושים של ביהו' יב, ששניהם פותחים בכיבושי משה בעבר הירדן. איני בטוח שתיאור הגבול הדרומי של 'ארץ כנען לגבלתיה' (במדבר לד, ב) אכן תלוי בגבול הדרומי של נחלת יהודה. גם איני משוכנע שנכונה הטענה שתיאור הארץ הנשארת הוא חיבור מאוחר מתקופת פרס, והוא דוחה את השלמת הכיבוש לעתיד לבוא, מעין לימות המשיח.

ראויה ד"ר ואזנה לברכת חזק ברוך על מחקרה. מעתה כל מי שיעסוק בטקסטים הגאוגרפיים-היסטוריים במקרא, ולא רק בהם, חייב יהיה ללמוד את ספרה ולהתמודד עם האמור בו. וכל מי שיעסוק בספר יהושע חייב יהיה להתחשב במה שכתבה.

סתירות בדבריהם שנאמרו שלא בהעלם אחד. כמה עניינים פרטניים בספרה של ואזנה ראויים לתשומת לב, שכן יש בהם תרומה לחקר המקרא ובמיוחד לחקר ספר יהושע.

אחת הטענות המקובלות בדיון בתיאור הגבולות של נחלות השבטים היא שהתיאורים מורכבים משני מקורות שונים: רשימות של גבולות ורשימות של ערים. לטענה זו ההרכבה של הרשימות מהסוגים השונים לרשימות הכוללות גבולות וערים מלאכותית ואינה נכונה. בפירושי לספר יהושע פירשתי את תיאורי הנחלות כיחידות הכוללות תיאורי גבולות ורשימות ערים.⁶ עתה באה ואזנה ומוכיחה בראיות מוצקות כי מבחינה טיפולוגית הרשימות המקראיות תואמות במידה מפתיעה מסמכים חתיים שתיארו תחומים, ושכללו קווי גבול, נקודות גבול ורשימות ערים.

הפסוק הקשה 'יהיה למנשה ביששכר ובְּאֶשֶׁר בית שאן ובנותיה ויְבִלְעֵם ובנותיה' וגו' (יהו' יז, יא), נפתר על ידי השוואה לתעודות חתיות שדובר בהן על ערים מובלעות בתחום יחידות מנהליות או מדיניות אחרות. ואזנה מציעה הסבר גאוגרפי לדמיון שבין תיאורי הגבול בחת ובִּישְׂרָאֵל – התבליט ההררי הדומה של אנטוליה וסוריה ושל ארץ-ישראל הוא הגורם לדמיון זה, שהרי מגע ישיר בין ישראל לחת מעולם לא נתקיים. אבל גם בתחומים אחרים, כמו חוקים ופולחן, יש קווי דמיון רבים בין חת לישראל, ואולי בכל זאת היה ערוץ קשר נעלם בין שתי תרבויות אלה; האם יש לבקשו אצל הממלכות הנארחתיות?

גם התיאור המסובך של הגבול בתחום העיר תפוח נפתר באופן הגיוני על ידי השוואה לתעודה חתית. הכתוב אומר: 'ההלך הגבול אל הימין אל ישבי עין תפוח. למנשה היתה ארץ תפוח ותפוח אל גבול מנשה לבני אפרים' (יהושע יז, ז-ח).

6 ש' אחיטוב, יהושע: עם מבוא ופירוש (מקרא לישראל), תל-אביב וירושלים תשנ"ו.